

DE FINANCIERING VAN DE DOM

W. H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht*. Maarssen, Gary Schwartz, 1981. 648 p., met ill. en grafieken, ISBN 90 6179 0476, f 125,—.

Er wordt door beroepshistorici nogal eens geschamperd over het uitgeven van middeleeuwse rekeningen: 't zijn maar grote dure boeken die in geen enkele verhouding staan tot het nut dat eruit geput kan worden. Zulke sceptici zullen wel nooit overtuigd worden, ook al zijn de tegenargumenten zo fraai als de studie die W. H. Vroom in mei van dit jaar presenteerde.

De uitgave van deze rekeningen was al kort na de Eerste Wereldoorlog op instigatie van S. Muller Fzn aangevat door de Utrechtse historicus N. B. Tenhaeff. Het eerste gedeelte heeft hij voltooid ook, al verscheen het pas in 1946, enkele jaren na zijn dood. Sindsdien heeft de warme pleitbezorger van middeleeuwse stadsrekeningen, W. J. Alberts, dit project met enkele medewerkers voltooid.

Ik stel me zo voor dat het hun grote voldoening moet geven om bij Vroom te lezen dat „hun” bouwrekeningen bijna uniek zijn. Om de bouw van een gotische kathedraal over een zeer lange periode in zijn rekeningen te kunnen volgen - in Utrecht kan dat vanaf 1395, eerst wel met lacunes, maar dan zonder onderbrekingen tot 1580 toe - dat is een uitzonderlijk gunstige omstandigheid! In West- en Midden-Europa komt dat maar zelden voor, laat staan dat in kathedraalarchieven dan tegelijk nog vele andere stukken bewaard zouden zijn zoals in Utrecht, die inzicht geven in de organisatie van zulke bouwcampagnes.

Strikt genomen is het plan tot uitgave van de bronnen betreffende de Utrechtse dom niet helemaal uitgevoerd. Er had o.a. nog een uitvoerige inleiding op het materiaal moeten volgen. Maar na de aanzetten die Tenhaeff daarvoor zelf in artikelen gaf, kan nu Vrooms studie heel best als zodanig beschouwd worden. Zijn opzet is echter veel ruimer dan de Utrechtse dom alleen, namelijk de exploratie van een nog onverkend aspect uit de architectuurgeschiedenis: hoe is de bouw van kathedralen in de middeleeuwen gefinancierd? Dat betekende een grootscheepse vergelijking van tientallen bisschopskerken - en in het voorbijgaan ook nog van andere kerktypen; bovendien belooft de schrijver ons een aparte studie over de Antwerpse Onze Lieve Vrouwenkerk, in de middeleeuwen een kapittelkerk met zielzorg over een parochie.

Uit zo'n groots opgezette vergelijking komen nog een paar bijzondere eigenschappen van de Utrechtse dom aan het licht.

Tenhaeff was onder de indruk van de kleine omvang van het bouwbedrijf, het geringe aantal arbeiders, de lange duur. Vroom laat zien dat dit niets opvallends was, integendeel, het aantal arbeiders had over die lange periode een hoog gemiddelde, en dus moet het domkapittel lang over een flink budget hebben kunnen beschikken. Dat aflaten en heiligenreliëken daarvoor een heel belangrijke bijdrage geleverd hebben, was weliswaar allang bekend. Maar uit Vrooms vergelijking blijkt pas dat deze bron van inkomsten nergens zo belangrijk geweest is, en ook nergens op zo'n merkwaardige manier gemanipuleerd is.

Wat waren eigenlijk de middelen om de bouw van een nieuwe kathedraal te bekostigen? Bisschoppen toonden zich in de late middeleeuwen maar zelden goedgeefs; dat kwam omdat hun betrokkenheid bij hun kathedraal meestal in enige tot zeer grote mate beperkt was door het domkapittel.

Soms gaven bisschop en domkanunniken wel gezamenlijk de stoot tot nieuwbouw, maar dan moesten er daarna andere gelden beschikbaar komen. Het kapittel zorgde in de regel voor een zeker basisinkomen. Maar meer viel er uit het hele bisdom te verwachten. Dat was immers de theoretische voorsprong die een kathedrale kerk had op elk ander soort kerk. Zij was de „moederkerk” van het bisdom en volgens het kerkrecht kwamen haar daarom bepaalde bijdragen uit de parochies toe. Verder - maar wat nu volgt kon ook voor andere kerken gelden - verder stond er in elke kathedraal wel een offerblok waarin de gelovigen speciaal voor onderhoud of nieuwbouw een gift konden deponeren. Sommige kathedralen genoten grote toeloop vanwege krachtdadige reliëken, waarbij de mensen genezing verwachtten en aflaat van zondestraffen konden verwerven. Soms wisten kanunniken zulk bezoek te stimuleren doordat het hun lukte nieuwe aflaten van de kerkelijke overheden te verwerven; of ze groeven met succes naar het gebeente van (on)bekende heiligen. Ook een indrukwekkend wonder kon een pelgrimsstroom op gang brengen. Chartres bijvoorbeeld dankt haar snelle nieuwbouw aan een plotselinge reeks genezingen via Maria's hemd, de kostelijkste relikwie van die kathedraal.

Dit nu was *het* zwakke punt van „onze” dom: zijn relikwenschat heeft de gelovigen amper kunnen enthousiasmeren! Die verplichte parochiebijdragen stelden al vroeg niet veel meer voor, en dat werd niet gecompenseerd door veel bedevaarten naar de dom. Het kapittel liet zijn reliëken van St. Maarten wel rondvoeren door het bisdom en ontving uit zo'n „quest” geld. Daarnaast gaf het aan slechts 7 andere instellingen

geregeld verlof om met hun relieken en aflaten het Utrechtse bisdom door te trekken.

Van die 7 instellingen was er maar één Utrechtse, het Regulierenklooster, de andere waren kloosters in de Ardennen en het gebied van de Nederrijn en de internationale St. Antoniusbroederschap. Van het jaarlijkse aandeel in de opbrengsten, dat de domheren bedongen voor hun toestemming, zijn transept en schip van de dom grotendeels gebouwd. . . . Wat moeten de gelovigen dan veel geofferd hebben! Maar waarvoor gaven zij? „niet met de intentie de dombouw te bevorderen, maar om de armen, de blinden, de zieken of welk ander doel dan ook financieel te steunen of eerder nog om de speciale geestelijke gunsten, die de kloosters en de hospitalen konden bieden, te verwerven en de wonderkracht van de door hen meegevoerde relieken aan den lijve te ondervinden. Indirect betaalden zij zodoende echter mee aan de bouw van de kathedraal" (p. 219-220). Wie van hen zal dit laatste beseft hebben, wie wist er nou dat de eigenaars van die onschatbare relieken zulke transacties hadden gesloten met het domkapittel?

Zulke uitingen van middeleeuwse denk- en geloofswijzen zijn overigens een heel boeiende onderstroom in dit aan de oppervlakte zo kerkrechtelijk-financieel aandoende boek.

In de vorige eeuw heeft men zich gedroomd dat de gothische kathedralen werkelijk door „het volk" gebouwd zijn. Romantische overdrijving, al zijn er een paar korreltjes waarheid voor te vinden. En dan bedoel ik niet de domaniale situatie waarin horigen verplicht waren hand- en spandiensten voor hun kerken te verrichten, noch de ketters die soms als straf bij een kerkbouw moesten helpen, maar dan denk ik vooral aan die plaatsen waar werkelijk mensen van hoog tot laag vrijwillig hulpdiensten bij het bouwwerk uitvoerden. Zelfs de armsten hadden dan tenminste de kans om zonder betaling een aflaat te verdienen. Deze lijfelijke medewerking werd gekanaliseerd in, of vanaf het begin van een bouwcampagne meteen opgezet als een „broederschap". De mannen en vrouwen die daarvan lid werden, steunden met hun contributies de kerkbouw en genoten anderzijds godsdienstige voordelen. De huidige clubs van restauratievrienden, zoals de „Dombauvereine" of het St. Maartensgilde in Zaltbommel, zou je er nog een beetje mee kunnen vergelijken. Wat de Utrechtse dom betreft is deze broederschapsactiviteit ook weer nauwelijks tot ontplooiing gekomen.

Deze en dergelijke gegevens worden in overvloed geboden in het eerste gedeelte, bijna de helft van het boek. Al lezende krijg je groot respect voor de schrijver. Want hoeveel tijd moet hij alleen al gestoken hebben in het opsporen van de bronnen - gedrukte en ongepubliceerde -, voordat het behouwen van dat materiaal en het trekken van vergelijkingen kon beginnen. Voeg daarbij nog een berg literatuur op allerlei gebied om de verschillende aspecten te kunnen verklaren - Vrooms quest door half Europa moet een waardige tegenhanger geweest zijn van de energie

die generaties bouwheren destijds in hun kathedralen gestoken hebben!

Dik is het boek, en prijzig, en dan is het nog niet eens gebonden ook! Maar ik kan nu wel verzekeren dat naaisel en lijm van de katerns tegen intensief lezen bestand zijn. Voor het overige is het een zeer verzorgde uitgave, met mooie en vooral erg functionele illustraties en opvallend weinig ongelukjes. Het betoog is dunkt mij ook voor een „gewone" belangstellende goed leesbaar, wat toch niet van elke wetenschapsverhandeling gezegd kan worden. En op wetenschapsniveau heeft het in Amsterdam gediend als dissertatie, al was dit blijkbaar teveel bijzaak om erin in het colophon te vermelden. Latijnse passages staan er wel in de tekst, maar die zijn dan steeds van een vertaling voorzien.

Tòch had ik het boek nog graag een katern dikker willen hebben om op sommige punten wat meer hulp te ondervinden. In de eerste plaats ter wille van een royale index. Er zit er alleen een in op plaatsnamen, en dan nog maar beknopt ook, zodat de lezer het onder „Utrecht" herhaaldelijk met „passim" moet doen. Of bepaalde bisschoppen bijvoorbeeld een actieve rol gespeeld hebben kun je dus niet zo maar opslaan. Zelfs een index op begrippen, hoe betwistbaar de inhoud van zo'n ding ook is, zou volgens mij erg nuttig geweest zijn, omdat er maar af en toe exacte pagina-verwijzingen heen en weer in de tekst zijn aangegeven en zoekend bladeren naar een bepaald gegeven bij een boek van deze omvang geen kleinigheid is.

Laat ik een paar voorbeelden noemen. Wordt de opkomende Reformatie niet alleen in Utrecht maar werkelijk op véél plaatsen verantwoordelijk gesteld voor het sterke verminderen van de offerbereidheid der gelovigen? In noten kon ik alleen Konstanz vinden (p. 298, 321). In het algemene gedeelte wordt opgemerkt dat bisschoppen soms/vaak ook landsheer waren; dààr staat ook een hypothese waarom deze taak (bijna) alle Utrechtse bisschoppen belet zou kunnen hebben behoorlijk bij te dragen aan de dom. Dat moet je dan maar onthouden, want in het Utrechtse gedeelte krijgt deze mogelijkheid amper reliëf (p. 81, 342). Bij het innen van gelden zijn „decanaat" en „Antonianen" al herhaaldelijk genoemd voordat deze begrippen wat nadere uitleg krijgen (p. 204, 305). Nog sterker geldt dit bij de muntsoorten (p. 28, 337). Veel zwaarder weegt mijns inziens de summier verantwoordelijkheid van de loonberekeningen. Deze kwestie is natuurlijk erg belangrijk binnen het hele boek: als je inkomsten en uitgaven wilt vergelijken die over enkele eeuwen en grote delen van Europa verspreid liggen, dan heb je een meetlat nodig die bij al die bouwwerken aangelegd kan worden. Die standaardmaat heeft de schrijver wel met recht geconstrueerd door collecteopbrengsten, legaten, jaarinkomsten en al dergelijke bedragen te herleiden tot jaarlonen van arbeiders, bij voorkeur van ongeschoolde, anders van geschoolde. Maar hoe is hij daarbij nou te werk gegaan? Wie niet noot 49 opslaat bij het lezen van bladzij 70 krijgt pas op bladzij 221 iets, op bladzij 364

Recepta a Quæstoribus

*Item de quæsto & Anthonio a Kergero de
Utrecht* 1000 fl

*Item de quæsto & Anthonio a Kergero de
Utrecht de Camp* 1000 fl

*Item de quæsto & Anthonio a Kergero de
Utrecht de Camp* 1000 fl

Secunda Summa

*Item de quæsto & Anthonio a Kergero de
Utrecht* 1000 fl

Recepta de Imolacionibus Bux trivris.

*Item de quæsto & Anthonio a Kergero de
Utrecht de Camp* 1000 fl

3 Summa per se

Recepta Extraordinaria.

*Item de quæsto & Anthonio a Kergero de
Utrecht de Camp* 1000 fl

*Item de quæsto & Anthonio a Kergero de
Utrecht de Camp* 1000 fl

*Item de quæsto & Anthonio a Kergero de
Utrecht de Camp* 1000 fl

*Item de quæsto & Anthonio a Kergero de
Utrecht de Camp* 1000 fl

*Item de quæsto & Anthonio a Kergero de
Utrecht de Camp* 1000 fl

Bladzijde uit de rekening van de domfabriek van Utrecht, R.A.U.

wat meer en op bladzij 555 nog wat te lezen over deze rekenmethode.

De net genoemde noot bergt bovendien een fundamenteel gegeven in zich; alléén dààr blijkt dat het aantal werkbare dagen van een arbeider *slechts* gebaseerd is op een rekensom van Tenhaeff voor Utrecht. Slechts, want is het aannemelijk dat overal in West-, Midden- en Zuid-Europa hetzelfde aantal zomer- en winterdagen gold? En wie zijn nou geschoolde, wie ongeschoolde arbeiders? Vroom presenteert in de tekst niet alleen die groepen maar ook steenhouwers en opperlieden, metselaars en hun knechts, soms ook een loodsknecht, en daarbij bleef mij althans onduidelijk of hij deze categorieën alle als geschoold beschouwt of de knechten soms niet.

Gaat u maar lezen of ik te kritisch geweest ben! Lees het boek vooral om de inhoud, want lezen raad ik beslist aan, of u het zich nu cadeau kunt (laten) doen of niet. Ettelijke interessante zaken heb ik er al uit gelicht. Nu wil ik nog op de contrastwerking van het Buurkerkhofstuk wijzen. Alweer een gelukkige omstandigheid van het archiefmateriaal, dat het mogelijk maakt in een en dezelfde plaats bouwcampagnes van een kathedraal en een parochiekerk te vergelijken. Toen de Buurkerk in de 15de eeuw vergroot moest worden konden haar kerkmeesters veel meer geld uit eigen vermogen van de kerk beuren, ontvingen zij

meer bij collectes in kerk en parochie en uit legaten in natura of in geld. Zo'n directe betrokkenheid van parochianen miste de dom overduidelijk. Geert Grote mag in zijn donderpreek tegen de torenbouw ook de trots van de Utrechtse burgers gehegeld hebben, hun trots heeft hen niet opvallend in de buidel doen grijpen of hen op hun sterfbed de domkas doen gedenken!

Was Geert Grote dan eigenlijk slecht geïnformeerd? Hij was in zijn onbekeerde jaren wel kanunnik geweest, ook zelfs even aan de dom, maar dan zal hij wel een van die nominale leden geweest zijn die niet geregeld aanwezig waren en dus niet van de interne gang van zaken op de hoogte waren. Of had hij 't wèl bij het rechte eind, en speelt ons het bewaard gebleven materiaal parten? Immers, hoe mooi de reeks domrekeningen ook is, ze beginnen pas 17 jaar na de voltooiing van de toren, zodat we over die grote en snelle bouwprestatie maar heel weinig bronnen hebben. Vroom houdt inderdaad rekening met de mogelijkheid dat bijdragen uit testamenten toen een veel grotere rol gespeeld hebben dan later (p. 466 noot 167).

Van de zomer las ik in het Haagse Rijksarchief zo'n legaat, van heer Arnold van IJsselstein, die in een codicil uit 1363 het domkapittel niet alleen bedacht met een grote vergulde knoop „tot eenre fibelen”, maar ook met de „ghebeelde camer van den rozier, die was bisschop Jans van Diest*”). Dit klinkt naar een kostbaar pronkstuk, zoiets als tapijten waarin een rozenhof was geweven, ter opluistering van een vertrek; als de domheren deze schenking ontvangen en verkocht hebben, dan moet de opbrengst toch wel een beduidende bijdrage voor hun kas gevormd hebben. Een toevalsvondst was dit weliswaar, maar zouden er in die 14de eeuw dan niet meer heren en dames van stand geweest zijn die het domkapittel aanzienlijke schenkingen gedaan hebben die aan de bouw van de toren besteed konden worden, of daarvóór nog ten bate van het koor?

En zouden trouwens de bisschoppen, althans sommige onder hen, zich niet aktiever hebben opgesteld juist bij de bouw van de toren? Van de ene kant doet de forthypothese van Labouchère/Haakma Wagenaar me zo denken. Vroom laat zich daarover meen ik niet uit (vgl. p. 239). Maar wèl wijst hij er in zijn algemeen overzicht op dat torens „de duidelijke voorkeur van de bisschoppen” hadden, „wellicht omdat deze eveneens als symbool golden van hun wereldlijke macht” (p. 79). Diepergaand lokaal onderzoek, door Vroom bewust buiten zijn studie gelaten, zal met allerlei verspreide gegevens onze weetgierigheid later hopelijk enigszins bevredigen.

In vele opzichten, óók om deze stimulansen voor verder onderzoek, een boeiend en belangwekkend boek!

L. van Tongerloo

Noot

*) ARA, Nassause Domeinraad, raad en rekenkamer Breda, II, nr. 1101.